sanat&tasarım art&design

Sanat&Tasarım Dergisi,16 (1),2026: 642-666
Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 11.07.2025
Kabul Tarihi / Accepted: 10.12.2025
DOI: 10.20488/sanattasarim.1949036

KARS KENT BELLEĞİNİN SÜRDÜRÜLEBİLİR OLMASINA YÖNELİK BİR DEĞERLENDİRME: 12 HAVARİLER KİLİSESİ

• **Dr. Öğr. Üyesi Elif ATICI TEKTAŞ***

ÖZET

İnsanlar var oluşları gereği hem kendisini hem de ait olduğu yapıyı değiştirmekte ve dönüştürmektedir. Bu dönüşümden zamanla kendisi ve çevresi de etkilenmektedir. Etkileşimin en yoğun görüldüğü yer kent ve kentsel yaşamdır. Kentin sağladığı toplumsal yaşamın oluşturdukları kentsel değerleri meydana getirmektedir. Bu değerler zaman içerisinde kültürün etkisiyle somut ve somut olmayan bir biçimde bireysel bellekte yer edinerek kent belleğini oluşturmaktadır. Kent belleğinin varlığı ve bu varlığın devam etmesi, kentte yaşayanlar için aidiyet duygusunun oluşmasını sağlamaktadır. Kentsel aidiyet duygusu, bireylerin yaşadıkları kente karşı güven, bağlılık ve sorumluluk geliştirmeleri açısından önemli bir olgudur. Ayrıca kent belleğiyle kurulan bağları güçlendirerek ortak geçmişin korunmasına ve kentin sürdürülebilir gelişimine katkı sağlaması bakımından da kritik bir noktadadır. Bu sebeple kentin zaman içerisindeki yaşantısına şahitlik eden bellek mekanlarının varlığını sürdürmesi çok önemlidir. Yapılan bu çalışmada kent yaşamında ve kolektif bellekte önemli bir yere sahip olan 12 Havariler Kilisesi'nin mimari özelliklerinin ve bellek mekânı niteliğinin sürdürülebilir olmasını amaçlamaktadır. Nitel araştırma ile tarihsel araştırma yaklaşımının kesişiminde konumlanan çalışmada; temel olarak tarihsel araştırma yöntemini kullanmaktadır. Birincil belgeler ile ikincil akademik kaynaklar incelenmiş; sözlü

* Balıkesir Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Bina Bilgisi Anabilim Dalı, elifatici.026@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7163-2660

tarih verilerinin bulunmayışı araştırmanın başlıca sınırlılığı olmuştur. Toplanan veriler nitel içerik analizi yöntemiyle değerlendirilmiş; elde edilen bulgular doğrultusunda, yapının kentin kolektif belleğindeki konumunu güçlendirmesi ve kültürel sürdürülebilirliğinin devamlılığını sağlayacak kapsamlı öneriler geliştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Kent kültürü, Kent belleği, Kolektif bellek, bellek mekânı, Kars 12 Havariler Kilisesi.*

sanat&tasarım art&design

Sanat&Tasarım Dergisi,16 (1),2026: 642-666
Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 11.07.2025
Kabul Tarihi / Accepted: 10.12.2025
DOI: 10.20488/sanattasarim.1949036

AN EVALUATION OF THE SUSTAINABILITY OF KARS URBAN MEMORY: CHURCH OF THE 12 APOSTLES

• **Assist. Prof. Dr. Elif ATICI TEKTAŞ***

ABSTRACT

By their very existence, people change and transform both themselves and the structure they belong to. Over time, both they and their surroundings are affected by this transformation. The city and urban life are where interaction is most intense. The social life provided by the city creates urban values. Over time, these values, influenced by culture, acquire a place in individual memory in tangible and intangible forms, forming urban memory. The existence and continuity of urban memory foster a sense of belonging for city dwellers. This sense of urban belonging is crucial for individuals to develop trust, loyalty, and responsibility towards the city they live in. Furthermore, by strengthening the bonds established with urban memory, it is critical for contributing to the preservation of the shared past and the sustainable development of the city. Therefore, the preservation of memory spaces that bear witness to the city's life over time is crucial. This study aims to ensure the sustainability of the architectural features and the quality of the memory space of the Church of the Twelve Apostles, which holds a significant place in urban life and collective memory. Positioned at the intersection of qualitative research and historical research approaches, the study primarily utilizes historical research methods. Primary documents and secondary academic sources were examined; the lack of oral history data was a primary limitation of the rese-

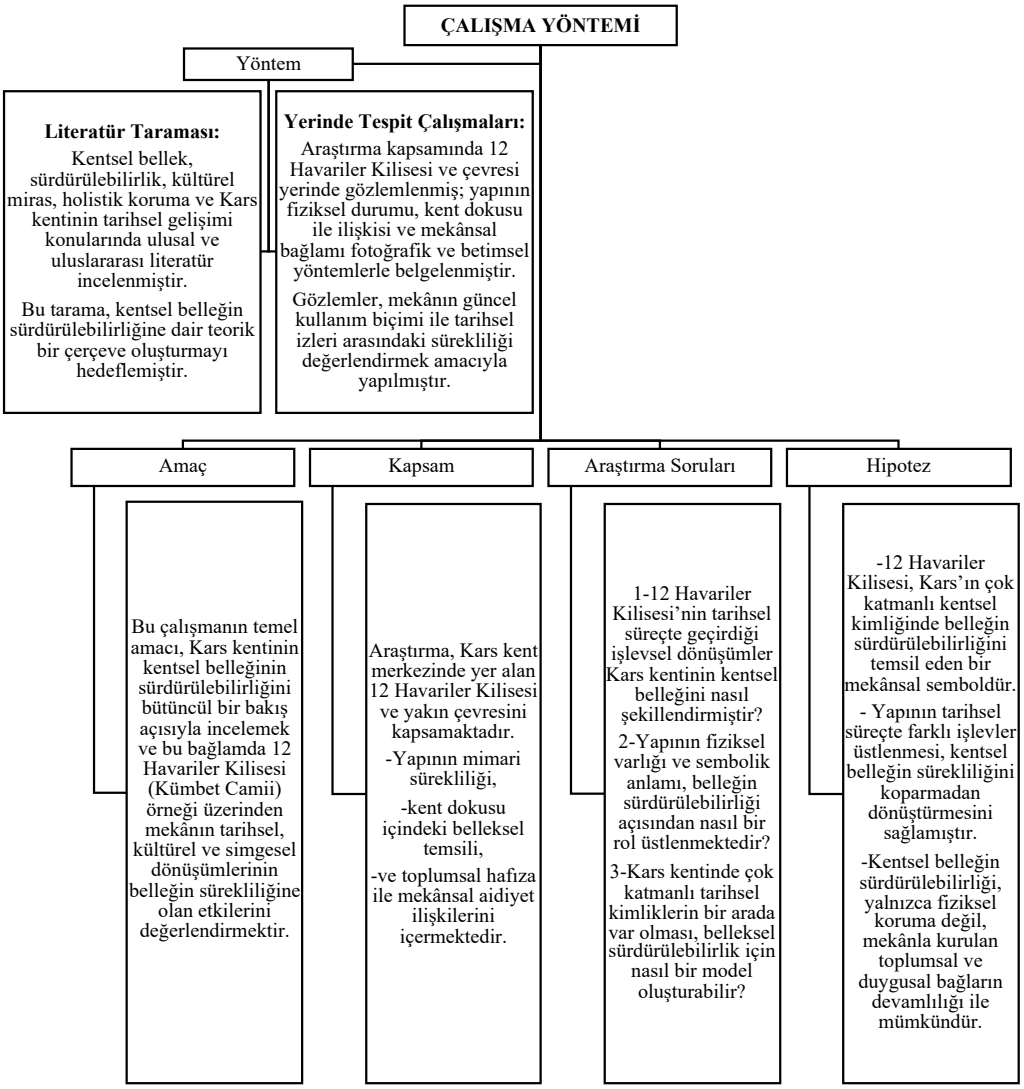
* Balikesir University, Faculty of Architecture, Department of Architecture, Department of Building Information, elifatici.026@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7163-2660

arch. The collected data was evaluated using qualitative content analysis, and based on the findings, comprehensive recommendations were developed to strengthen the building's place in the city's collective memory and ensure its continued cultural sustainability.

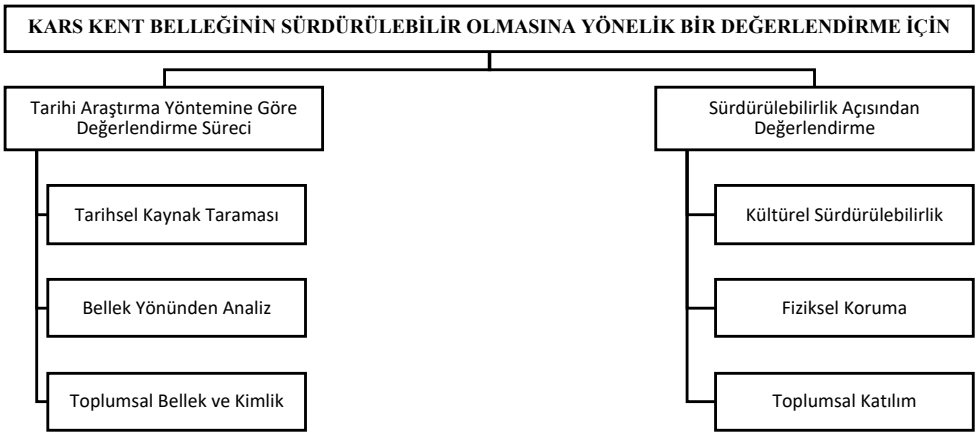
Keywords: *Urban culture, Urban memory, Collective memory, Tangible and intangible values, Kars 12 Apostles Church.*

1. GİRİŞ

12 Havariler Kilisesi, 10. yüzyılda Bagratlı Krallığı döneminde inşa edilmiş olup Kars kent merkezinde yer alır. Farklı dönemlerde kilise, cami, müze ve yeniden cami işleviyle kullanılmıştır. Yapı, kentin çok katmanlı tarihi kimliğini temsil eder. Bu bağlamda, yapı sadece fiziksel değil, aynı zamanda kültürel ve kolektif bir bellek objesidir. 10. yüzyılda inşa edilmiş ve esas adı Surp Arak'elots olan yapının günümüze kadar olan değişimini kent belleğinin sürdürülebilir olması yönünden ele almaktadır. Bu çalışma, yapının tarihsel dönüşümünü, kent belleğindeki izlerini ve sürdürülebilirliğini ele alarak; kent belleğinde önemli bir yeri olan ve farklı etnik kökenlerin etkisini üzerinde barındıran, yaşayan bir tarih olarak ayakta duran yapının kente ait bir değer olarak sürdürülebilir olması yönünden değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Yöntem olarak çalışma; nitel araştırma ile tarihî araştırma yönteminin kesişiminde yer almakla birlikte, araştırma sürecinde tarihî araştırma yöntemi daha baskın yaklaşım olarak benimsenmiştir. Kullanılan yöntemler aracılığıyla, kapının kent belleğindeki değerleri ve bu değerlerin sürdürülebilir olmasının öneminin belirginleşmesi amaçlanmıştır. Çalışma kapsamında: Birincil yazılı belgeler ve ikincil akademik kaynaklardan yararlanılmıştır. Sözlü tarih verilerinin olmayışı çalışmanın kısıtlılığını oluşturmaktadır. Elde edilen veriler nitel içerik analizi yöntemiyle yorumlanmıştır. Yapının kent belleğindeki değerleri ve bu değerlerin sürdürülebilir olması tarihsel araştırma yöntemi kapsamında ele alınmaktadır. Çok katmanlı bir tarihsel geçmişe sahip olan yapı, zamanla kilise, cami ve müze gibi farklı işlevlerde kullanılmış, bu süreçte kentin kolektif belleğinde derin izler bırakmıştır. Çalışmada birincil kaynaklar, sözlü tarih anlatıları ve literatür taraması aracılığıyla yapı ve kent arasındaki ilişkiler yorumlanmış; mekânın korunması ve toplumsal aktarımı için sürdürülebilir stratejiler önerilmiştir. Çalışma için, Kars Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü'nden (E-83416310-755.02.01-6302269 sayılı belge) ve Kafkas Üniversitesi Fen Bilimleri Ensitüsü'nden (28.02.2025 tarihli belge) alınan izinler dahilinde inceleme yapılmıştır. Kullanılan yöntemler; gözlem, veri toplama ve yazılı doküman analizidir. Gözlem aşamasında 2025 yılının Ocak ayında iç mekan ve dış mekan yerinde tespit edilmiştir. Detaylı fotoğraflar çekilmiştir. Yazınsal dökümanlar eşliğinde tekrar tekrar yapıya gelinerek bu bilgiler teyit edilmiştir. Veri toplamak için; Kafkas Üniversitesi kütüphanesi, Kars il kütüphanesi, Kars Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu, makaleler, tezler, kitaplar ve arşivlerden faydalanılmıştır. Yapılan analizler doğrultusunda yapının sürdürülebilir olması için önerilerde bulunulmuştur. Çalışma yöntemi için ele alınan süreç Şekil 1'de; değerlendirme ise Şekil 2'de ifade edilmiştir.

Şekil 1. *Çalışma yöntemi*

Şekil 2. *Çalışma için yöntem süreci*

Tarihsel Kaynak Taraması: Birincil kaynaklar için 10. ve 11. yüzyıla ait Gürcü-Ermeni kilise mimarisi belgeleri (iki boyutlu plan ve cephe ifadeleri) incelenmiştir. İkincil kaynaklar için akademik makaleler, kent rehberleri, mimarlık tarihi kitapları ele alınmıştır. Bu çalışma da sözlü tarih verilerinin olması çalışmayı bir üst boyuta taşıyacaktır.

Bellek Yönünden Analiz: Kilise, inşa edildiği günden bu zamana kadar farklı toplumlar tarafından kullanılmıştır. Bu, kültürel süreklilik ve mekânsal dönüşümün bir göstergesidir. Yapının yeniden cami olarak işlevlendirilmesi, bazı gruplar için bellek çatışması yaratmaktadır.

Toplumsal Bellek ve Kimlik: Yapı hem Hristiyan hem Müslüman topluluklar için anımekân işlevi görmektedir. Kolektif hafızada "dönüşen yapı" imgesi oluşmuştur. Kars'ın kimliğinde "doğudaki çok kültürlü yaşamın" sembolüdür.

Kültürel Sürdürülebilirlik: Çok katmanlı tarihi yapılar, yalnızca korunarak değil, anlatılarla yaşatılarak sürdürülebilir hâle gelir. Yapının geçmişine dair bilgilerin şeffaf biçimde toplumla paylaşılması gerekir (örneğin: çift dilli bilgi panoları, dijital rehberler, belgeseller).

Fiziksel Koruma: Restorasyon süreçlerinde yapının özgün mimari unsurlarına zarar verilmeden korunması önemlidir. Adaptif yeniden kullanım (adaptive reuse) ilkelerine dikkat edilmelidir.

Toplumsal Katılım: Yerel halkın yapı üzerindeki söz hakkı ve katılımı artırılmalıdır. Genç kuşaklara yönelik kent belleği atölyeleri veya dijital sergiler düzenlenebilir.

Kültürel mirasın sürdürülmesi, geçmişten günümüze kalan maddi ve manevi değerlerin yalnızca korunması değil, aynı zamanda toplumla yeniden ilişkilendirilerek yaşatılması

sürecidir. Bu süreç, kültürel varlıkların fiziksel restorasyonunu olduğu kadar, onların anlamlarının, işlevlerinin ve toplumsal bellekteki yerlerinin de korunmasını kapsar (Smith, 2006). Günümüzde kültürel miras, sadece müze nesnesi olarak ele alınmaktan uzaklaşmış; yaşayan, dönüşen ve toplumsal kimliği şekillendiren bir unsur olarak görülmeye başlanmıştır. UNESCO'ya (2003) göre kültürel miras; yalnızca anıtlar, yapılar ve eserler gibi somut unsurlar ile sınırlı değildir; aynı zamanda gelenekler, ritüeller, sözlü anlatılar, el sanatları ve toplumsal uygulamalar gibi somut olmayan (manevi) miras öğelerini de kapsar. Bu nedenle sürdürülebilirlik, yalnızca fiziksel koruma önlemleriyle değil; toplumun katılımı, eğitim, kültürel aktarım ve yerel bilginin güçlendirilmesi yoluyla sağlanabilir (UNESCO, 2003). Kültürel mirasın sürdürülebilirliği, toplumların kimlik, aidiyet ve tarihsel süreklilik duygularını pekiştirir. Bireylerin geçmişle kurduğu bağ, onları bulundukları mekânlara daha derin anlamlar yükleyerek kentsel aidiyet hissini artırmaktadır (Graham, Ashworth, & Tunbridge, 2000). Bu açıdan bakıldığında, kültürel miras sadece geçmişin bir yansıması değil; aynı zamanda bugünün toplumsal yapısının inşasında aktif rol oynayan dinamik bir bellek kaynağıdır. Uygulamada ise kültürel mirasın sürdürülmesi, multidisipliner bir yaklaşım gerektirir. Restorasyon uzmanları, mimarlar, tarihçiler, yerel yönetimler ve sivil toplum kuruluşları birlikte çalışmalı; bu iş birliği süreci katılımcı planlama ilkeleriyle şekillendirilmelidir. Ayrıca dijital teknolojilerin (örneğin: 3D modelleme, sanal müzeler, artırılmış gerçeklik) bu sürece entegre edilmesiyle, özellikle genç kuşaklara mirasın erişilebilir ve etkileşimli biçimde aktarılması sağlanabilir (Giaccardi, 2012). Bu bağlamda kentsel belleğin ve kültürel mirasın sürdürülebilirliği, yalnızca koruma değil; aynı zamanda yeniden anlamlandırma, toplumsal katılımı teşvik etme ve gelecek kuşaklara mirasın aktarımını sağlama amacı taşıyan, çok boyutlu bir süreçtir.

2. KARS KENT KÜLTÜRÜNÜN SOSYO-KÜLTÜREL TEMELLERİ

Bellek ve kültür, kent yaşamında birbirini tamamlayan iki temel unsurdur. Kültür, toplumun değerlerini, yaşam biçimini ve alışkanlıklarını oluştururken; bellek bu kültürel birikimi korumakta ve mekân aracılığıyla geleceğe taşımaktadır. Kentteki yapılar, sokaklar, anıtlar ve günlük ritüeller, geçmişin belleğini bugüne aktaran kültürel göstergelere dönüşmektedir. Böylece bellek, kültürü mekânda somutlaştırmakta; kültür de belleğe süreklilik kazandırarak kentin kimliğini ve toplumsal aidiyet duygusunu güçlendirmektedir. Bu bağlamda mekân, belleğin ve kültürün somutlaştığı, bireylerin geçmişle kurduğu duygusal ve toplumsal bağların görünür hale geldiği bir taşıyıcı alan işlevi görmektedir. Mekâna anlam kazandıran, onu var eden unsur insandır; bu nedenle mekânsız bir insan düşünülemeyeceği gibi, insansız bir mekânın da anlamı eksik kalmaktadır. İnsan ve

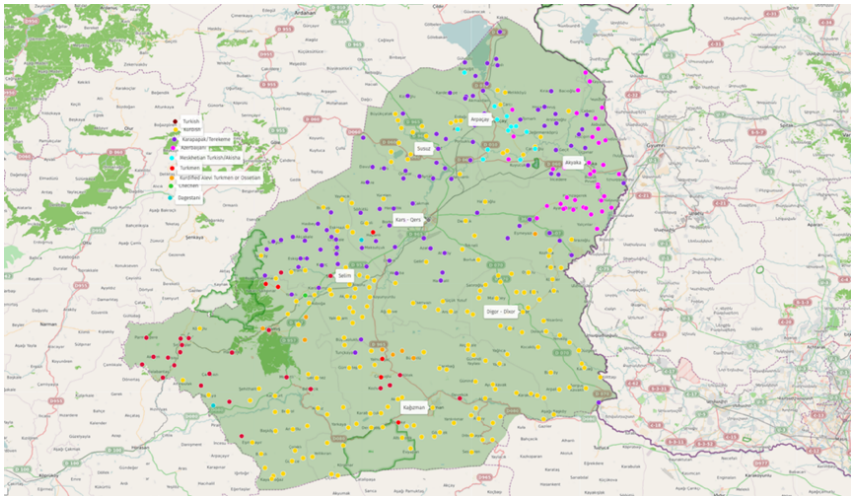
mekân arasındaki bu karşılıklı ilişki, mekânsal boyutuyla ön plana çıkarken, aynı zamanda kent imgesinin bireyin kimliğini şekillendirmesinde belirleyici bir rol üstlenmektedir. Birey, kentteki imgeleri algılarken onlara kendi deneyim ve duygu dünyasından izler katmakta; bu süreçte imgeler de bireyin kimliğine ait anlam katmanlarını yansıtmaktadır. Kentler ve kentsel mekânlar, her zaman yaşanmışlıklarla örülü derin bir belleğe sahiptir. Bu belleği oluşturan tarihsel, toplumsal ve kültürel değerler; kamusal alanlarda, gündelik yaşamın belirli noktalarında "kent imgeleri" aracılığıyla görünür hale gelmekte ve böylelikle kolektif hafızada kalıcılığını sürdürmektedir. Dolayısıyla kentin kimliğinin ve kentli bireyin aidiyet duygusunun oluşumunda önemli bir yere sahip olan bu imgeler, kent belleğinde yer etmiş yaşantıların sembolik göstergeleri olarak değerlendirilebilir (Tayanç, 2021, s. 9-11). Belleğin sürdürülebilir olması ve süreklilik duygusu mekan ile gerçekleşmektedir. Nora'nın ifadesine göre; bellek ortamları, bellek mekanı olarak yaşam bulmaktadır. Günümüzde hafızayla yaşanıyor olsaydı, mekanlara anlamlar yüklemeye gerek kalmayacaktır. Ayrıca tarihin aktardığı bellek olmazsa mekanlar da olmayacaktır. Nora'nın belirttiği hafıza mekanının var olma sebebi, zamanı durdurmak, unutmayı engellemek, somut olmayanı somut olanlarla anlaşılacak şekilde göstergeler haline getirmek olarak ifade etmektedir (Nora, 2006, s. 17-18,32). Dolayısıyla, yaşamda var olan anıları hatırlamak, için mekanlar güçlü bir rol üstlenmektedir. Toplum içerisinde bu mekanların varlığı ise ortak duyguların oluşmasına katkı sağlamaktadır.

Neolitik dönemden itibaren insanların birlikte yaşaması toplumsal yaşam düzenini kaçınılmaz kılmıştır. Modern toplumla birlikte kentleşme süreci hızlanmış ve toplumsal yaşam yeni bir biçim kazanmıştır. Bu yaşantı kent ve kentsel yaşamı ortaya çıkarmıştır. Kent, insanla birlikte var olan ve insan değiştikçe dönüşen dinamik bir yapıdır. Aldo Rossi, kentin yaşayan bir organizma olduğunu ve 50 yılda bir değiştiğini dile getirmiştir. Ayrıca kentin, insan aklının bir yansıması olduğunu ve bir toplumun ürünü olduğu için kolektifliğinden bahsetmektedir (Rossi, 2006). Bu ifadelere paralel olarak Manuel Castells ise toplumdaki düşüncenin, kentsel mekân üzerinde etkili olduğunu belirtmektedir (Castells, 1997).

Kentsel yaşamla derinden ilişki kuran toplumun düzenini sağlayan değerler bulunmaktadır. Bu değerler bütününün başında kültür gelmektedir. George Simmel kültürün yapısını, sadece kültürel bir değer olarak kültürün olmadığını; her birinin önemli olabilmesi için nesnel bir ölçekte değerinin olması gerekliliği ile ifade etmektedir. Kültürün gelişimi ise sınırsız ve tek bir insana bağlı olmadığı için öznellik ortadan kalkmaktadır (Simmel, 2009, s. 345,357). Kültür nesiller boyu, birtakım değişiklikler geçirerek ve zaman içinde dönüşerek varlığını sürdürmektedir. Her kentin kendine özgü bir kültürü ve bu kültürler dolayısıyla edindikleri kimlikleri bulunmaktadır. Somut ve somut olmayan

kültürel miras değerleri kentin kendine özgü değerlerini oluşturmaktadır. Bu değerlerin bilinmesi kentlilik bilincinin ve kente olan aidiyet duygusunun gelişimi için öne çıkmaktadır. Bu sebeple somut ve somut olmayan kültürel miras değerlerinin gelecek nesillere aktarılması kent ve kentli için önem arz etmektedir. Kent içerisinde yaşayan toplumdaki bireyler birbirleriyle temas halinde olduğu için, kuşaklar arası etkileşim ve bellek ögelerinin aktarılması mümkün olmaktadır. Tarihi süreç gerektiren kuşaklar arası etkileşim ise kentin insanlar üzerinde birliği sağlamasını ortaya koyan kültür sayesinde olmaktadır (Shaukland, 1996, s. 25). Kent tarihi sürecin yaşam bulmuş halidir. Yaşam ise var olanın üzerine birikerek ilerlediği için her zaman geçmişe atıfta bulunmaktadır. Kültür insan tarafından oluşan ve kendi yaşamını şekillendiren bir olgudur. Kent kültürü ise mekân ve bu mekanla birlikte insanların paylaşımda bulunduğu maddi ve manevi değerler bütününü ifade etmektedir. İnsanla birlikte değişen ve dönüşen kentlerde mekanların önemi büyüktür. Çünkü kent kültürünün oluşumunda belirli bir tarihi role sahip yapılar etkin rol oynamaktadır. Bu sebeple "kültür insanları bir aradan tutan değer; kent kültürü ise kentlilik bilincini oluşturan yaşam biçimidir" ifadesi çalışma için önemli bir ifadedir (Atıcı & Kaçar, 2020, s. 34). Bu ifade, Kars kentinin tarihsel gelişimi ve bugünkü kültürel yapısı üzerinden güçlü bir biçimde okunabilmektedir. Kars'ın kendine özgü kent kültürü; Ani Ören Yeri, 12 Havariler Kilisesi, Taş Köprü, Valikonağı, kale çevresi Osmanlı dokusu ve Rus dönemi taş yapıları gibi tarihsel mekânlar aracılığıyla somutlaşmaktadır. Bu yapılar, metinde ifade edilen kent kültürünün oluşumunda belirli bir tarihi role sahip mekânlar tanımıyla örtüşmektedir. Kars kent belleğinin oluşmasında bu mekânlar kuşaklar boyunca referans noktası olmuş ve kolektif hafızanın aktarılmasına aracılık etmiştir. Kentte yaşayan bireylerin birbirleriyle temas hâlinde olması ve kuşaklar arası kültürel aktarım, Kars'ın toplumsal yaşamında önemli bir sürekliliği mümkün kılmaktadır. Özellikle göçler, askeri yapılaşma, ticaret yolları ve çok kültürlülük gibi tarihsel süreçler, kentin kültürel çeşitliliğini güçlendirmiştir. Bu durum, Kars'ta kentlilik bilincinin oluşmasında yalnızca mekânsal unsurın değil, yaşanan sosyal ilişkiler ve toplumsal hafızanın da etkilediğini göstermektedir.

Kars kenti kültürel anlamda oldukça zengin bir çeşitliliğe sahiptir. Kars'ın etnografik analiz haritası Umap dijital harita arşivinden aktarılarak Şekil 3'te yer almaktadır ve harita, kentte çok çeşitli etnik grupların bulunduğunu göstermektedir." Türk, Kürt, Karapapak/Terekeme, Azeri, Ahıska Türkleri, Türkmen, Çeçen ve Dağıstan değerleri bu kentte görülmektedir. Kentte varlığını koruyan çoğu tarihi yapıda; Ermeni, Rum, Rus ve Türk etniklerinin yansıması görülmektedir. Kentin sadece fiziki biçimlenmesinde değil aynı zamanda somut olmayan değerlerinde de bu etnik farklılıkların çeşitlenmesi hissedilmektedir.

Şekil 3. *Kars etnografik analiz haritası (http 1)*

Kars, 10. yüzyılda Kral Abbasi döneminde (928-952) Ermeni Krallığının başkenti olmuştur. 3. Aşot'un 961 yılında başkenti Ani'ye taşımasıyla bu işlevini yitirmiştir (Sağır, 2011). Kars'ın yaklaşık 30 yıl civarı başkent olduğu söylenebilir. Kentin 18. ve 19. yüzyıllardaki kente ait gravürleri Şekil 4 ve Şekil 5'te ifade edilmiştir. Şekil 4.'teki erken tarihli gravür, Kars'ın 18. yüzyıl başında surlarla çevrili kompakt bir sınır kenti olduğunu gösterirken; yaklaşık 150 yıl sonraki gravür Şekil 5'te, Kars'ın artık modern savaş teknolojileriyle yüzleştiği, daha genişleyen ve birçok yapıyı barındıran bir şehir hâline geldiğini göstermektedir. Her iki gravürde de Kars'ın kale-merkezli kimliği değişmemiştir, ancak çevresindeki yerleşim dokusu zamanla daha geniş, daha karmaşık ve daha modern bir hal almıştır.

Şekil 4. *1717 yılında İran sınırındaki Kars'a ait bir görünüm (http 2)*

Şekil 5. *1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) Sırasında Kars Şehri ve Kalesi (http 3)*

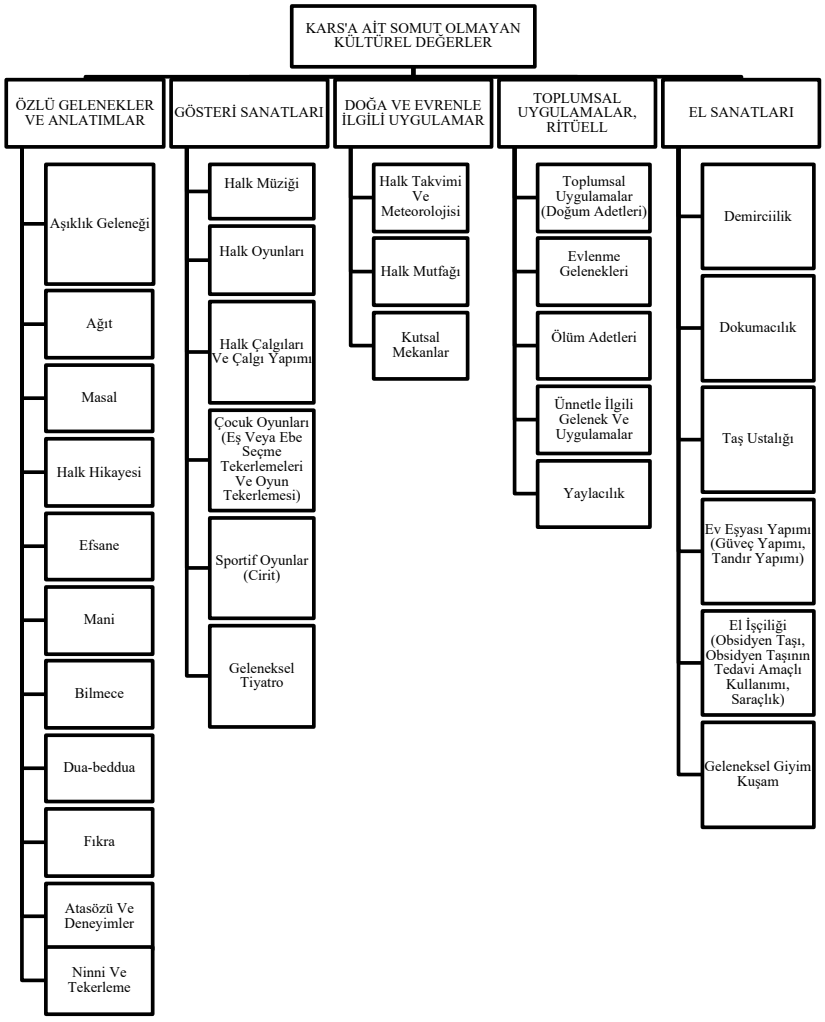
Köklü bir tarihi geçmişe sahip olan, Paleolitik Çağ'dan beri yerleşim yeri olarak kullanılan kentte, Osmanlı ve Rus mimarisinin etkileri görülmektedir (Yulu, 2024, s. 1568). 19. yüzyılın başlarında Kars, Osmanlı'nın doğu sınırındaki stratejik bir savunma kenti

olup Rusya'nın Kafkasya'daki yayılmacı politikaları nedeniyle sürekli askerî baskı altında kalmıştır. 1806'dan itibaren yoğunlaşan saldırılar, özellikle 1828'deki Rus işgaliyle kentin demografik yapısını, fiziki dokusunu ve idari statüsünü etkilemiştir. İşgal sırasında büyük ölçüde tahrip olan kentin; nüfusu dramatik biçimde azalmış ve ekonomik üretim durma noktasına gelmiştir. Buna bağlı olarak Kars, 1833'ten itibaren eyalet merkezinden sancak statüsüne düşürülmüş; böylece kentsel gelişimi savaşlar, yıkımlar ve nüfus kayıpları nedeniyle kesintiye uğramıştır (Kızılkaya, 2017). Diğer ifadelere göre; 18. ve 19. yüzyıllarda meydana gelen savaşlarda Kars, Rusya'ya ve en sonunda Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır. Osmanlı Devleti'ne giren Kars, merkez sancak olarak varlığını sürdürmüştür. 1872'de belediyecilikle birlikte şehirde imar faaliyetleri oluşmuştur. Rusya ve İran'a yakın olmasından dolayı ticari faaliyetleri yoğun olmuştur. Bu sebeple şehirde yabancı tüccarların bulunmasına izin verilmiştir. Rusya'nın 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Rus yönetiminde kalan kentin dokusu oluşmuştur. Bu doku, 1878-1918 yıllarında uygulanan imar planı sayesindedir. Kars, cadde ve sokakların ızgara şeklinde planlanması kuzeydoğu-güneydoğu yönünde gelişmektedir. Kars kentinin merkezi mahalleleri ızgara plan şeklinde planlanmıştır. Bu plan Rus döneminden kalan bir gelişimdir. 1918 yılında Kazım Karabekir, kenti Ermeniler'in elinden kurtarmıştır. Söz konusu dönemde meydan gelen büyük çaplı bir yangından dolayı kentin genel dokusu büyük bir tahribata uğramıştır. Nüfusun çoğunluğunun kırsal alanlarda yaşamasından ve merkezde bulunanların geleneksel konutları tercih etmesinden dolayı, bu dönemlerde kentin planında minör boyutta değişiklikler dışında büyük değişiklik olmamıştır. 1950'li yıllarda meydana gelen yatay yönlü gelişimle birlikte meydana gelen çevre mahallelerle kent simetrik plan özelliğini kaybetmiştir. Rus planı üzerinde ufak değişikliklerle ilerleyen Kars'ta ilk Türk imar planı, İller Bankası tarafından 1956'da Kemal Ahmet Aru'ya yaptırılmıştır. Bu plana göre eski sokak dokusunun korunmasıyla birlikte doğu yönünde büyümesi için önerilerde bulunulmuştur. 1977'de Haluk Berksan tarafından yapılan yeni planda çok katlı yapılaşma dönemine geçilerek 4 katlı yapılar inşa edilmiştir. Bu yapılar meydana gelirken Rus işgali sırasında inşa edilen birçok yapı tahrip edilmiştir. Altyapı hizmetlerinin aksaması ve yaşanan olumsuzluklardan dolayı 1988'de İller Bankası tarafından üçüncü imar planı yapılmıştır. Kars merkezinde birçok yerin sit alanı olarak belirlenmesiyle bu plan geçerliliğini yitirmiştir.2000'li yıllarda yeni imar planı olarak ortaya çıkan ve "Taht Düzü" olarak da anılan bu plan ile Rus döneminde inşa edilen tarihi yapıların korunması esas alınmıştır. Bu planla birlikte Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın desteğiyle birçok yapı restore edilmiştir (Ural, Aydın, & Demir, 2023, s. 289-292).

3. KENTE AİT SOMUT OLMAYAN KÜLTÜREL DEĞERLER

Türkiye'deki en eski Türkçe il adına sahip olan Kars, M.Ö. 130- 127 yıllarında Kafkasya Dağıstan bölgesine yerleşen Karsak oymağından gelmektedir (Çerkez, Erden, & Kızıldemir, 2021, s. 46). Kars kentine ait somut olmayan birçok zenginlik bulunmaktadır. Kentin belleğinin anlaşılabilir olması için bunlardan bahsetmek önemlidir. Çünkü kent sadece fiziki yapılanma değil; kendisini besleyen ve ona yaşam veren her türlü değeri bünyesinde barındırmaktadır. Kars'a ait somut olmayan değerlerin bir arada ifade edilmesi Kürşat Öncül'ün, 2011'yılında yayımlanan "Sözlü Gelenekler ve Anlatımlar" adlı kitap bölümünden derlenerek Tablo 1.'de ifade edilmiştir.

Tablo 1. *Kars'a ait somut olmayan kültürel miras değerleri (Öncül, 2011)*

Tablo 1'e göre, Kars'ın somut olmayan kültürel mirası beş başlık üzerinden ele alınmıştır.İlk olarak, özlü gelenekler ve anlatımlar kısmında Kars'ın zengin sözlü kültürü; âşık geleneği, ağıtlar, masallar, halk hikâyeleri, efsaneler, maniler, bilmeceler, dua–beddualar, fıkralar, atasözleri, deyimler, ninniler ve tekerlemelerle temsil edilmektedir (Öncül, 2011). İkinci başlık olan gösteri sanatlarında, halk müziği (uzun hava ve ağıtlar), düğünlerde icra edilen halk oyunları, davul–zurna ve bağlama kullanımı, çocuk oyunları, Sarıkamış'ın boyalı oyuncakları, cirit gibi sportif oyunlar ve köy seyirlik tiyatroları Kars'ın kültürel aktarım araçları olarak belirtilmiştir (Balkaya, 2011). Üçüncü başlıkta doğa ve evrenle ilgili uygulamalar, halk takvimi, yıldızlara bakarak zamanı belirleme, Mart Dokuzu, rüzgâr ve kuş adlandırmaları, cemre, Nevruz ve Hıdrellez gibi mevsimlik bayramlar; ayrıca mutfak ve tandır kültürü, yöresel yemekler, hayvansal ürünler, kutsal mekanlar ve ritüeller (Ağbaba Ören Yeri) ile açıklanmaktadır (Güllüdağ, 2011). Dördüncü sütunda toplumsal ritüeller ve uygulamalar yer almaktadır. Doğum, hamilelik, evlilik, ölüm ve sünnetle ilgili köklü inanç ve uygulamalar; uğur–uğursuzluk algıları; yaylacılık kültürü ve yayla yaşamına dair bilgiler öne çıkmaktadır (Gökşen, 2011). Son sütunda ise el sanatları ele alınmıştır. Demircilik, dokumacılık, taş ustalığı, güveç ve tandır yapımı, gümüş işlemeli geleneksel kıyafetler, obsidyen taşı işçiliği ve saraçlık Kars'ın önemli el sanatları olarak belirtilmiştir (Bahtiyaroğlu, 2011).

Çalışma kapsamında doğa ve evrenle ilgili uygulamalar başlığı altında kutsal mekanlar yer almaktadır. Kutsal mekanları sadece fiziki biçimlenmeleriyle değil, yaşam tarzını etkileyen değerleriyle de anlam kazanmaktadır. Kars, dini inançların ve kutsal mekanların çeşitlendiği bir zenginliğe sahiptir. 12 Havariler Kilisesi ise tarihi süreçte hem Hristiyanlık dinine hem de İslam dinine ait kutsal mekan olarak kent yaşamında aktif rol almıştır. Yapıldığı dönem mimarisiyle ender plan tipine sahip olan kilisenin, kaleye bakan cephesinde ayrı olarak çan kulesi de bulunmaktadır. Ancak bu yapı günümüze kadar ulaşmamıştır.

4. ERMENİ KİLİSESİ VE KARS 12 HAVARİLER KİLİSESİ (SURP ARAK'ELOTS KİLİSESİ)

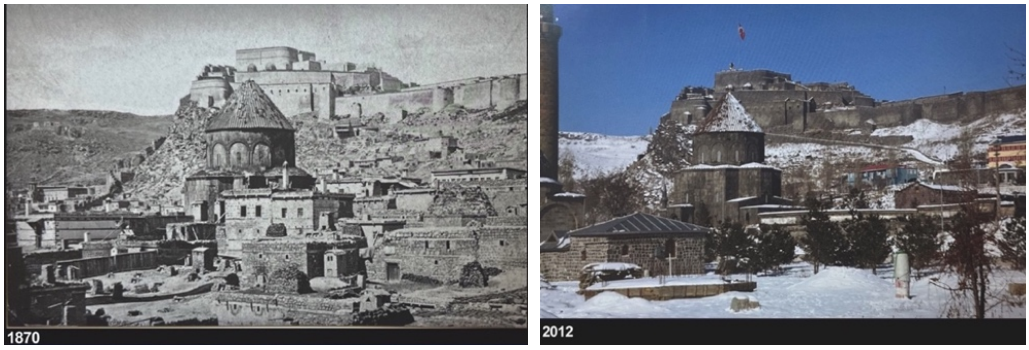
Kent belleği, bir toplumun geçmişteki mekânsal deneyimlerini, kültürel değerlerini ve tarihsel katmanlarını hafızasında nasıl taşıdığını ifade etmektedir (Assmann, 2001). Mekânlar, yalnızca fiziksel varlıklar değil; aynı zamanda bireysel ve toplumsal anlam yüklemelerinin mekânlarıdır. Bu bağlamda, Kars'ta yer alan kutsal mekanın temsili, 12 Havariler Kilisesi hem mimari hem de sosyo-kültürel düzlemde kent belleğinin önemli bir taşıyıcısıdır. Kutsal olan, kendisini doğal gerçeklerden farklı olarak göstermektedir.

Eski toplumlarda, insanların mümkün olduğunca kutsal olanın yakınına yerleştiği görülmektedir (Eliade, 1991, s. VIII,X). Kutsal mekanın ifadesinde kutsal ve dindışı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bir mümin için kilise, sokakta var olan farklı bir yapılaşmadır. Kilisenin kapısı süreklilik arz eder ve buradaki eşik; kutsal ve din dışı olanı ayıran bir işarettir. Her kutsal mekanın ifadesi, çevresindeki ortamdan farklılaşma niteliğinde olmalıdır (Eliade, 1991, s. 5-6). 12 Havariler Kilisesi'nin geçmişte ve günümüzde çevresindeki yapılarla olan ilişkisi Şekil 6.'da görülmektedir. Kutsal mekana yerleşimler daha yakınken zaman içerisinde uzaklaşmalar meydana gelmiştir.

Günümüzde Kars merkezinde yer alan kilise temelde bir Ermeni kilisesidir. Ermeniler Hristiyanlığı tamamen kabul etmiş ve bunu kendilerinin kültürel yaşam tarzlarına da bağlamışlardır. 9. Yüz yılın başlarından itibaren Ermenilerin kaderleri kilisenin kaderiyle bir olarak görülmektedir. Bu sebeple kilise hem bir toplanma yeri hem sığınma yeri hem de kendilerini geçmişe bağlayan bir arş olarak kabul edilmiştir (Küçük, 2003, s. 14-15). Ermeni kiliseleri sahip olduğu inançlarından dolayı Ortodoks olarak kabul görmektedir (Küçük, 2003, s. 138). Hristiyanlık inancında konsiller bulunmakla birlikte yeniden kaleme alınan dogmatik formül, Kadıköy Konsili'nin altıncı oturumda kabul edilen formülün metni şöyledir (Dvornik, 1990):

"Hepimiz, ittifakla bir tek ve biricik oğul İsa'yı kabul ediyoruz. Ve yine O'nun bir tek şahısta birleşmiş iki tabiatını kabul ediyoruz" Bahsedilen bu tabiatların kendi arasında birleşmediği, bölünmediği, ayrılmadığı ve değişikliğe uğramadığı dile getirilmiştir. Kadıköy Konsili'nin aldığı kararlar genellerin organizasyonu ve prosedürleri hakkında bilgi verdiği için oldukça önemlidir. Doğulular Roma'nın kilise hukukuna sahip olan ilk merkez olduğunu ve hatta Roma'nın imparatorluk şehri olarak adlandırdıkları dile getirilmektedir. Bu konsile yaklaşık 600 piskopos gelmiştir. Bunlardan sadece piskopos 5'i Batı'yı temsil etmektedir (Dvornik, 1990, s. 16-18). İlgili dönemin kaynaklarına göre Kral Abas tarafından yaptırılan tek kilisenin Kars'taki Surp Arak'elots kilisesi olduğu söylenirken Güner Sağır tarafından gerçekleştirilen araştırmalar neticesinde Kars'a 10 km uzaklıktaki Kümbet Kilisesi'nin mimari ve süsleme özellikleri özellikleri de bu yapının Kral Abas Tarafından yaptırıldığını ortaya koymaktadır. Yapının inşasının başlangıcıyla ilgili net bir tarih olmamasına rağmen, açılış ve kutsama törenleri sırasında katolikosluk makamında Katolikos Anania'nın (943-967) bulunması kilisenin 943 yılından önce tamamlanmadığını ortaya koymaktadır (Sağır, 2008, s. 153). 1921 yılından itibaren cami işlevinde olan yapı, Kars Belediyesi tarafından depo, karakol ve müze olarak kullanılmıştır. 1990 yılından itibaren cami olarak varlığını sürdürmeye devam etmiştir. 2004 yılında gerçekleştirilen ilk incelemelerde, kilisenin kuzeydoğu ve doğu kesimlerinde çeşitli binaların, güneydoğusunda yapıya bitişik bir duvarın ve kuzeyinde ise avlu duvarına

bitişik konutların bulunduğu tespit edilmiştir. Ancak, sonraki yıllarda yürütülen çalışmalar sonucunda, doğuda yer alan Rus dönemi papaz evi dışında, kilisenin çevresindeki tüm yapıların zamanla yıkıldığı belirlenmiştir (Sağır, 2008, s. 44-45). Bu durumu ifade eden 1870 yılındaki görünümünü Maxim Sher arşivindenden aktaran Akçayöz & Öztürkkan, 2013'ın çalışmasından alınarak, işlenmiş ve aynı açıdan 2012 görünümü Şekil 6'da ifade edilmiştir.

Şekil 6. *1870-2012 yıllarda Kars Kalesi ve 12 Havariler kilisesi arasında kalan konutların görünümü (Akçayöz & Öztürkkan, 2013, s. 18-19)*

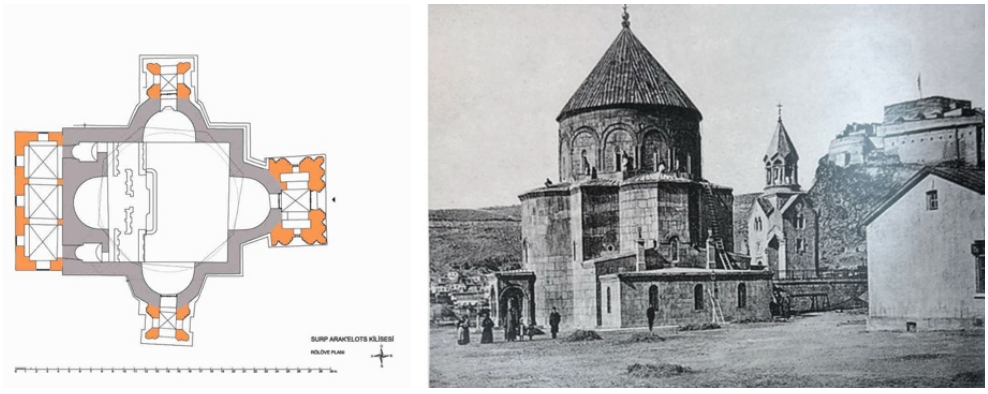
Şekil 6'da da görüldüğü üzere kilise ve çevresindeki doku zamanla değişmiştir. Yapının bulunduğu alan günümüzde Orta Kapı Mahallesi olarak geçmektedir. Osmanlı döneminde 19. yüzyılda şekillenmeye başladığı düşünülen Rus garnizon kentinin ızgara planlı düzenine rağmen, Orta Kapı Mahallesi'nin tamamının işgal sonrası yeniden tasarlanarak inşa edildiği anlaşılmaktadır. Kentsel bütünlüğün önemli bir parçasını oluşturan bu mahallenin yokluğu, kent hafızasında belirgin bir boşluk yaratmaktadır. Bununla birlikte, farklı kültürlerin bıraktığı izlerin kent kimliğine değer kattığı da göz ardı edilmemelidir (Ekici & Şahin Güçhan, 2022, s. 248).

Kars ili, Merkez İlçesi, Kaleiçi Mahallesi, III. Derece Arkeolojik Sit Alanında kalan, 74 ada, 5 parselde kayıtlı, mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğüne ait taşınmaz, Kültür Bakanlığı Gayrimenkul Eski Eserler Anıtlar Yüksek Kurulu Başkanlığının 09.06.1978 tarih ve A-1163 sayılı kararı ile "Korunması Gerekli Eski Eser" olarak tescil edildiği aynı zamanda Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 17.12.1993 gün ve 600 sayılı kararıyla III. Derece Arkeolojik Sit Alanı ilan edilen sınırlar içerisinde kaldığı tespit edilmiştir (Kars Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü, 2025). Asoğik 1859'dan aktarılmasına göre, Kral Abas tarafından 10. yüzyılda inşa ettirildiği bilinen kutsal yapının, katedral işlevi üstlendiği ve çevresindeki diğer yapılara kıyasla daha özenli ve görkemli bir mimariye sahip olduğu ifade edilmektedir. Bu durum, yapının Kars'taki konumunda katedral işlevi taşıdığı yönündeki görüşü güçlendirmekte ve

literatürde "Surp Arak'elots" adıyla anılmasını desteklemektedir (Sağır, 2011, s. 78). Düz bir alana inşa edilmiş olan 12 Havariler Kilisesi günümüzde Kümbet Cami olarak kullanılmaktadır. Yapının mimari kurgusu, kubbeli, kare planlı ve dört yapraklı yonca şemasına sahiptir. Kilisenin, batı, kuzey ve güney eksedraların ana ekseninde giriş bulunmaktadır. Merkezde yer alan kare mekân, tromp geçiş sistemiyle dairesel örtüye bağlanmakta ve silindirik bir kasnak üzerine oturan kubbe ile örtülmektedir. Merkezi bölümün dik eksenlerinde yer alan eksedralar ile çapraz eksenlerdeki tromplar, duvar yastıklarına oturan yuvarlak kemerlerle aynı seviyede birleşerek mimari bütünlük ve süreklilik sağlamaktadır. Yapının doğusunda apsis işlevi gören eksedra ile iki yanında yaklaşık kare planlı pastoforium mekânları bulunmaktadır. Kuzey, güney ve batı yönlerinde ise Rus dönemine ait giriş mekânları yer almaktadır. Sekizgen kaide üstüne oturan yüksek kasnağı, keskin kırılmaları bulunmayan bir onikigendir. Her kemer yayının içinde yuvarlak kemerli dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Kubbe ise konik külah ile örtülüdür. Yapının dış mekanında; kasnak yüzeyindeki üçgen köşeliklerde, yüksek kabartma tekniğinde yapılmış on iki insan figürü yer almakta olup, bu figürler yapıya sembolik bir anlam kazandırmaktadır. Kilisenin kubbe kasnağında figürler bulunmaktadır. Bu figürlerin 12 Havariler olduğu düşünülmektedir; ancak bu figürlerin havari olduklarına dair kimliklerini ifade eden atribular bulunmamaktadır. Kasnak eteğinde, kademeli silindirik bir silme altına yerleştirilen halat biçimli kuşak, çevrede on altı kırılma noktası oluşturarak hem yapısal hem de estetik bir hareketlilik sağlamaktadır. Merkezi kare bölümde, karşılıklı olarak yerleştirilmiş, dikdörtgen formlu, içten dışa daralan yuvarlak kemerli pencereler mevcuttur. 12 Havariler kilisenin cephesi pencereler üstünde, ve kasnakta yer alan kör kemerler ve cephe süslemesiyle hareketli bir düzene sahiptir. Yapının Rus etkisinden önceki orijinal kapısı üzerinden omega harfine benzer bir kör kemer bulunmaktadır. Bu görsel, Strzygowski, 1918'den aktaran Sağır'ın tezinde Levha 75'te yer almaktadır. Orijinal yapı döneminde dikdörtgen olan kapı günümüzde yuvarlak kemerlidir. (Sağır, 2011,s. 80,84; Sağır, 2008, s. 132-135 ve Kars Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü, 2025). Yapının Rus etkisinden önceki görünümü ve günümüzdeki hali Şekil 7'de ifade edilmiştir. Yapının planını ve Rus dönemindeki hali Şekil 8'de ifade edilmiştir.

Şekil 7. *Surp Arak'elots Kilisesi'nin Rus etkilerinden önceki hali (1. Fotoğraf Kaynak: Strzygowski, 1908; Sağır, 2008, Levha 75 ve 2. Fotoğraf yazarın kişisel arşivinden, 18.01.2025)*

Şekil 8. *Havariler Kilisesi planı ve Rus dönemi etkisi (Kaynak: (Sağır, 2008, Çizim 2 ve Edgü, 2009, s. 38)*

1878-1882 tarihlerinde çan kulesi duvarlarıyla birlikte tamamlanmıştır (Akçayöz & Öztürkkan, 2013, s. 72). Bu ifadeden, çan kulesinin yapının inşa tarihinden çok uzun zaman sonra inşa edildiği anlaşılmaktadır. Çan kulesinin yıkılış tarihi 1960'lı yıllara denk gelmektedir. Tescil tarihi 1978 olan yapıda çan kulesi yer almayarak, sadece kilise yapısıyla günümüze ulaşmıştır. Yapının kilise ve çan kulesi görünümü Maxim Sher arşivinden aktarılarak Şekil 9'da ifade edilmiştir.

Şekil 9. *1917'de 12 Havariler Kilisesi ve Çan Kulesi (Akçayöz & Öztürkkan, 2013, s. 72)*

Özetle, 12 Havariler Kilisesi, 10. yüzyılda inşa edilmesinden bu yana, Kars'ın tarihsel kentsel dokusunun merkezinde yer almıştır. Bagratlı Krallığı döneminde kentin dinsel ve yönetsel merkezlerinden biri olarak planlanmış; çevresinde idari yapılar, dini alanlar ve konut dokusu gelişmiştir. Bu yönüyle yapı, Kars'ın erken dönem kentsel morfolojisinde yönlendirici bir unsur olmuştur. Osmanlı döneminde ve özellikle 19. yüzyıl sonlarında Kars'ın Rus hâkimiyeti altına girmesiyle birlikte, yapı çevresinde yeni bir planlı şehirleşme başlamış; geniş bulvarlar, askeri yapılar ve anıtsal mimariler inşa edilmiştir. Kilise bu dönemde önemli bir sembolik yapı olarak korunmuş, kent siluetinde görünürlüğü artırılmıştır. Cumhuriyet dönemiyle birlikte yapı, dönemin ideolojik mekân politikalarına bağlı olarak çeşitli işlevsel dönüşümler geçirmiş (örneğin: müze, cami), ancak kent merkezindeki konumunu daima korumuştur. Bu da onun kentsel gelişim içinde sabit ama anlamı değişen bir odak noktası olmasına neden olmuştur. 12 Havariler Kilisesi, Kars'ın çok katmanlı kültürel geçmişinin mekânsal bir temsili olarak, çok kültürlülüğün ve tarihsel sürekliliğin taşıyıcısı konumundadır. Yapı, Karslılar tarafından hem hayranlıkla hem de tartışmayla anılan bir "anı-mekân" olarak görülmektedir. Ermeni, Gürcü, Osmanlı, Rus ve Cumhuriyet dönemlerine ait farklı kimliklerin mekânsal belleği bu yapı üzerinden okunabilmektedir.

Yapılan gözlemler ve yerinde incelemelerde yapının aktif olarak kullanıldığı görülmektedir. Bulunduğu alan itibariyle sözü geçen yapı dışında Harakani türbesi, Camisi ve Ulu Cami bulunmaktadır. Alanın kentli tarafından yoğun bir biçimde kullanılması, yapının kentliyle sürekli bir temas içerisinde olmasını sağlamıştır. Farklı inanç ve ritüellere ev sahipliği yapan kutsal bir merkezde yer almaktadır. 12 Havariler kilisesi inşa edildiği dönemden bu yana farklı işlevlere ev sahipliği yapması, onun kutsal mekan özelliğini geri plana atmamıştır.

5. DEĞERLENDİRME

12 Havariler Kilisesi, Kars kentinin tarihsel katmanlaşmasını ve çok kültürlü yapısını en belirgin biçimde yansıtan simgesel yapılardan biridir. Günümüzde Kars Kalesi'ne giden güzergâh üzerinde, Harakani Türbesi ve Camii'nin hemen yanında yer alan yapı, kentin kutsal mekânlar aksı üzerinde konumlanmaktadır. Bu konum, yalnızca fiziksel bir yakınlığa değil, aynı zamanda tarihsel ve kültürel bir sürekliliğe de işaret eder. Kiliseden kaleye doğru uzanan güzergâhta yer alan Ulu Cami, bu kutsal alanlar zincirinin önemli bir bileşeni olup, Kars'ın tarih boyunca farklı inanç sistemlerini, mekânsal süreklilik içinde bir arada barındırma potansiyelini göstermektedir. Tarihsel süreç içerisinde Ermeni Bagratlılar döneminde inşa edilen 12 Havariler Kilisesi, Bizans, Selçuklu, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri boyunca çeşitli işlevsel dönüşümler geçirmiştir. Kilisenin camiye çevrilmesi, yalnızca yapının dini kimliğinde bir değişim yaratmamış, aynı zamanda Kars kentinin kolektif belleğinde de yeni anlam katmanlarının oluşmasına neden olmuştur. Bu dönüşüm, mekânın anlamının sabit değil, toplumsal hafızayla birlikte dönüşen bir olgu olduğunu gösterir. 12 Havariler Kilisesi'nin farklı dönemlerde farklı inanç grupları tarafından benimsenmesi, Kars kentinin tarih boyunca çok katmanlı bir kimliği sahiplenme ve dönüştürme yeteneğini ortaya koymaktadır.

Yapının günümüzdeki kullanım biçimi, bu çok katmanlı belleğin güncel temsiline ışık tutmaktadır. Yerinde yapılan gözlemlerde, kilisenin her ne kadar cami işleviyle varlığını sürdürse de aktif bir ibadet alanı olarak kullanılmadığı görülmektedir. Bunun yerine yapı, çevresindeki açık alanlarla birlikte, kentlilerin gündelik yaşamlarında bir buluşma, dinlenme ve sosyalleşme mekânı işlevi üstlenmiştir. Yapı etrafında oturma birimlerinde zaman geçiren kentliler, özellikle yetişkin ve yaşlı erkek kullanıcı profiliyle öne çıkmaktadır. Çocukların oyun alanı olarak kullandığı çevre düzeni, mekânın kutsal olmanın ötesinde, gündelik belleğin bir parçası hâline geldiğini göstermektedir. Bu bağlamda, 12 Havariler Kilisesi'nin fiziksel varlığı, geçmişin somut bir taşıyıcısı olarak kentsel belleğin mekânsal sürekliliğini sağlamaktadır. Yapının sembolik anlamı ise, farklı dönemlerde farklı inançlara ev sahipliği yapmış olması nedeniyle, toplumsal belleğin çok sesliliğini temsil eder. Bu durum, belleğin yalnızca geçmişe ait bir arşiv değil, aynı zamanda farklı kimliklerin ortak yaşantılarını bir arada tutan dinamik bir süreç olduğunu göstermektedir. Yapı, geçmişin izlerini koruyarak günümüz kent yaşamına eklemlenen bir bellek mekânı (lieu de mémoire) niteliği kazanmıştır. Kars kentinde Ermeni, Türk, Rus ve diğer kültürel katmanların bir aradalığı, belleksel sürdürülebilirlik açısından dikkate değer bir model ortaya koymaktadır. Bu çok katmanlılık, kent kimliğinin tekil bir aidiyet üzerinden değil, farklı tarihsel ve kültürel izlerin birlikte var olabilme kapasitesi üzerinden şekillendiğini göstermektedir. 12 Havariler Kilisesi gibi yapılar, bu belleksel çeşitliliğin

mekânsal temsilleri olarak, hem geçmişle kurulan ilişkiyi canlı tutmakta hem de kentlilerin kentsel kimlik algısının çok boyutlu gelişmesine katkı sunmaktadır.

Sonuç olarak, 12 Havariler Kilisesi'nin tarihsel süreçteki işlevsel dönüşümleri Kars kentinin kolektif belleğini biçimlendiren temel unsurlardan biridir. Yapının hem fiziksel sürekliliği hem de sembolik çok katmanlılığı, belleğin sürdürülebilirliğini destekleyen başlıca etkenlerdir. Kars'ın tarihsel çok kültürlülüğünü koruyarak yeniden yorumlama kapasitesi ise, kent belleğinin dinamik ve kapsayıcı doğasına işaret etmekte; böylece, kent kimliğinin sürdürülebilir bir biçimde geleceğe taşınması için örnek bir model sunmaktadır.

6. SONUÇ

Tarihi süreç içerisinde Kars sahip olduğu kültürel değerleri kaybetmeden sürdürmeye çalışmıştır. Toplum içerisinde barındırdığı farklı etnik kökenlerle birlikte kente ve kent yaşantısına renk ve canlılık katmıştır. Kent içerisindeki bu çeşitlilik sahip olduğu farklı değerlerle birlikte somut olmayan kültürel değerlere çeşitlilik sağlamıştır. Günümüzde de Kars kentinde farklı etnik kökenlere ait etkiler kente ve kent yaşantısına da yansımaktadır. Yemek, müzik kültürü gibi her türlü yaşam tarzıyla, gelenek ve göreneklerle, her anlamıyla farklılıklar kendisini göstermeye devam etmektedir. Bu sebeple Kars kültürel yönden önemli ve değerli bir kenttir. Kutsal mekanlara ev sahipliği yapması, bu bağlamda etkileyici bir özellik katmaktadır. Rusya'nın Garnizon bölgesi olarak kente egemenlik kurduğu zamanlarda farklı etnik kökenlerden gelen halkın artık günümüzde kalmadığını söylemek mümkündür. Ancak zaman içerisinde yaşayan toplumun kente bıraktığı izler hala devam etmektedir. 12 Havariler Kilisesi ve günümüzde Kümbet Cami olarak kullanılan yapı da bunlardan birisidir. 10. yüzyıldan beri varlığını birtakım değişikliklerle sürdüren yapı kentin belleğinde önemli bir yere sahiptir. Ermeni, Rus ve Türklerin hakimiyeti altında yapı değişim ve dönüşüm geçirmiştir. Edinilen veriler doğrultusunda çan kulesinin tescil zamanından önce yıkılmıştır. Güçlü bir duruş sergileyen ve kilise yapısı için önemli olan bir çan kulesinin korunamamış olması böyle bir tarihi değer için olumsuz görülmektedir. 12 Havariler Kilisesi (Surp Arak'elots), yapı planı tipi ile, ender görülen bir biçime sahiptir. İç mekân ve dış mekandaki ilgili döneme ait motif ve işlemeleriyle özgün bir yapı konumundadır. Yapının iç mekânında ve dış mekânında hem Hristiyanlık inancına dair haç motifleri hem de yapının yapılış döneminde yaptıran kişinin ailesine ait armalar yer almaktadır. Ancak zaman içerisinde hem iç mekandaki hem de dış mekandaki motifler özgünlüğü yitirmiş ve yıpranmıştır. Doğal koşullar altında yıpranması kaçınılmazdır; ama yapının cephesine insanlar tarafından yapılmış

çizimlerin yer alması, yapının özgünlüğünü koruyamamasına neden olmaktadır. Yapıya ait bir kitabe bulunmaktadır. Bu kitabe yapının iç mekânında bir odada depoda atıl bir durumda bulunmaktadır.

12 Havariler Kilisesi, Kars kent belleğinin en güçlü ve çok katmanlı sembollerinden biridir. Hem farklı inanç ve kimliklerin buluşma mekânı olması hem de zamanla geçirdiği dönüşümler, onun sürdürülebilirliğini sadece fiziksel değil kültürel ve toplumsal düzlemde de ele almayı gerektirir.

Edinilen bu veriler doğrultusunda yapının hem mimari anlamda hem de kent belleğinde sürdürülebilir olması için öneriler oluşturulmuştur. Bunlar:

- Yapının orijinal adının da eklenmesiyle birlikte Surp Arak'elots, 12 Havariler Kilisesi, Kümbet Cami olarak yapı etrafında bilgilendirici levha yer almalıdır. Çünkü hatırlamada isimler oldukça etkilidir.
- Yapının tarihi süreç içerisinde geçirdiği değişiklikler bu levhaya eklenmelidir. Ermeni dönemi, Rus dönemi ve Türk dönemi etkileri anlaşılmalıdır. Bu durum kente gelen turistler içinde oldukça önemli olmaktadır.
- Yapının iç mekânında ve dış mekânında yer alan motiflerin ne anlama geldiği yapının dışında bulunan tanıtıcı levhaya eklenmelidir.
- Yapının özgün hali ve çan kulesi bulunan zamana ait görseller ve yapı planı, levhaya eklenmelidir.
- Yapının iç ve dış yüzeylerinde, özgün malzemeye zarar vermeden konservasyon amaçlı temizlik çalışmaları uygulanmalıdır. Özellikle dış cephedeki yazı ve karalama türü müdahaleler ile taş bloklarda oluşan biyolojik büyümeler (bitki ve çimlenmeler) kontrollü bir şekilde uzaklaştırılmalıdır.
- Yapı günümüzde cami olarak kullanılmaktadır; ancak Harakani Camii ve Ulu Camii'nin hemen yakınında yer alması, ibadet açısından yapının kullanım sıklığını belirgin biçimde azaltmaktadır. Yapının farklı işlevlerle beslenerek halkı ve turisti kendine çeken bir çekim merkezi olması yapının tanınırlığını artıracaktır. Bir yapının varlığını sürdürebilmesi için en önemli koşullardan biri, aktif biçimde kullanılmasıdır. Günümüzde sadece görsel bir imge rolünü üstlenerek ibadet için kentteki diğer camilere kıyasla daha az kullanılmaktadır. Bu sebeple kilisenin işlev kazanması ve tanınırlığının artırılması önem arz etmektedir.

KAYNAKLAR

Akçayöz, V., & Öztürkkan, Y. (2013). Eski ve Yeni Fotoğraflarla Kars. Kars: Kars Kültür ve Sanat Derneği.

Assmann, J. (2001). Kültürel Bellek, Çev. Ayşe Tekin. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Atıcı, E., & Kaçar, A. D. (2020). Eskişehir Kent Kültürünün Kent Dokusuna Yansıması: Odunpazarı ve Batıkent Örnekler. Tasarım Kuram, 16(30), 21-36, doi: 10.14744/tasarimkuram.2020.58234 .

Bahtiyaroğlu, A. (2011). El Sanatları. N. Güllüdağ içinde, Kars İlinin Somut Olmayan Kültürel Mirasının Haritalandırılması (s. 203-227).

Balkaya, A. (2011). Sözlü Gelenekler ve Anlatımlar, içinde: Kars İlinin Somut Olmayan Kültürel Mirasının Haritalandırılması, Dü.; N. Güllüdağ, (s. 45-88).

Castells, M. (1997). Kent, Sınıf, İktidar. Çev: Asuman Erendil, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Çerkez, M., Erden, A. E., & Kızıldemir, Ö. (2021). Tarihi Ve Kültürel Özellikleri İle Kars'taki Turizm Faaliyetlerinde Gastronomik Unsurların Önemi. Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi(50), 43-63.

Dvornik, F. (1990). Konsiller Tarihi İznikten II. Vatikan'a, (Soeur Jean-Marie O.P. Fransızca'ya çeviren; Mehmet Aydın Fransızca'da Türkçe'ye çeviren). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Edgü, A. (2009). (Proje Yönetmeni), Kuzeydoğu Anadolu'da Mimari. İstanbul: Milli Reasürans T.A.Ş.

Ekici, S. C., & Şahin Güçhan, N. (2022). Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı Iıı. Kentsel Morfoloji Sempozyumu. Kent Dokusunda Tarihin İzlerini Aramak: Bir Osmanlı Kenti Olarak Kars (s. 231-252). Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Eliade, M. (1991). Kutsal ve Dindışı. (Çev. M. Kılıçbay) Ankara: Gece Yayınları.

Gökşen, C. (2011). Toplumsal Uygulamalar, Ritüeller, içinde: Kars İlinin Somut Olmayan Kültürel Mirasının Haritalandırılması, Dü.; N. Güllüdağ, (s. 151-202).

Güllüdağ, N. (2011). Doğa ve Evrenle İlgili Uygulamalar, içinde: Kars İlinin Somut Olmayan Kültürel Mirasının Haritalandırılması, Dü.; N. Güllüdağ, (s. 91-144).

Giaccardi, E. (2012). Understanding heritage in a participatory culture. E. G. (Ed.) içinde, Heritage and Social Media. London: Routledge.

Graham, B., Ashworth, G., & Tunbridge, J. (2000). A Geography of Heritage Power, Culture and Economy. Arnold Publishers.

Kızılkaya, O. (2017). XIX. Yüzyılın Ortalarında Kars Sancağı'nda Bazı Sosyal ve Dini Yapılar. Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 4(8), 192-223.

Küçük, A. (2003). Ermeni Kilisesi ve Türkler. Ankara: Andaç Yayınları.

Kars Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü, (2025, Ocak 14). 12 Havariler Kilisesi. Kars.

Nora, P. (2006). Hafıza Mekanları. Ankara: Dost Yayınevi, çev. Mehmet Emin Özcan.

Öncül, K. (2011). Sözlü Gelenekler ve Anlatımlar, içinde: Kars İlinin Somut Olmayan Kültürel Mirasının Haritalandırılması, Dü.; N. Güllüdağ, (s. 7-45). Kars.

Rossi, A. (2006). Şehrin Mimarisi. İstanbul: Kanat Kitap Yayınları.

Sağır, G. (2008). Kars Ve Çevresi Kral Abas (928 -953) Dönemi Kiliseleri: 'Surp Arak'elots Kilisesi' Ve 'Kümbet Kilise'. Ankara. Yayınlanmamış doktora tezi: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı.

Sağır, G. (2011). Kars Surp Arak'elots Kilisesi. Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ, 5(5), 69-112.

Shaukland, G. (1996). Tarihi Değeri Olan Kentlere Neden El Atmalıyız? Cogito Üç Aylık Düşünce Dergisi, 8, 23-36.

Simmel, G. (2009). Bireysellik ve Kültür. (Çev. T. Birkan) İstanbul: Metis Yayınları.

Smith, L. (2006). Uses of Heritage. London: Uses of Heritage.

Tayanç, M. (2021). Kent İmgesi ve Kent Kimliği. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları.

Unesco. (2003). Text of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. 07 2025 tarihinde https://ich.unesco.org/en/convention adresinden alındı

Ural, S., Aydın, M., & Demir, M. (2023). Türklerde Çevre ve Şehircilik/ Kars. Ankara: T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı.

Yulu, A. (2024). Kars'ta Kentsel Koruma ve Turizm. Kent Akademisi, 17(4), 1545-1573.

http 1: Umap, 18.12.2024 tarihinde https://umap.openstreetmap.fr/da/map/ethnographic-map-of-kars-province_44190#10/40.5190/43.0994 adresinden erişilmiştir.

http 2: Travelogues (2014). Gezginlerin bakışı. 12.12.2024 tarihinde https://tr.travelogues.gr/item.php?view=43547 adresinden erişilmiştir.

http 3: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) Sırasında Kars Şehri ve Kalesi. (1877). Gravür dünyası. 12.12.2024 tarihinde https://www.gravurdunyasi.com/gravurler/got67901bb?pgid=l7qbs9ua-b5d0ae_a2b5075583774a70aa53d65797025c22.jpg adresinden erişilmiştir.